ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ, τχ. 36, ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2010, σ. 134-158

Ημιτελείς Μετασχηματισμοί και Δυσεπίλυτες Αντιφάσεις του Προδικτατορικού Πολιτικού Συστήματος: Σκέψεις για τη Συγκρότηση και την Ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ

Χρύσανθος Δ. Τάσσης[*]

Σκοπός του άρθρου είναι να εξετάσει τις διεργασίες που λαμβάνουν χώρα στο μετεμφυλιακό κομματικό σύστημα καθώς και κατά την περίοδο της δικτατορίας και τη συνεισφορά τους στη γέννηση του ΠΑΣΟΚ, τη γρήγορη ανάπτυξή του και τη διατήρησή του στην εξουσία για πολλά χρόνια. Η υπό εξέταση περίοδος είναι σημαντική καθώς κληροδοτεί συγκεκριμένα χαρακτηριστικά-αιτήματα στο κομματικό σύστημα της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας· για παράδειγμα: την ανάπτυξη ενός δημοκρατικά οργανωμένου κομματικού συστήματος, τη νομιμοποίηση της Αριστεράς, τη συμμετοχική κουλτούρα, την οργάνωση κομμάτων νέου τύπου, την ανάπτυξη δομών και τη λειτουργία εσωκομματικών οργάνων. Πρόκειται για αιτήματα τα οποία παγιώνονται κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες μετά τη δικτατορία και τα οποία διατηρούνται ακόμα και σήμερα.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μετά την πτώση της δικτατορίας, ο Α. Παπανδρέου επιστρέφει στην Ελλάδα στις 16 Αυγούστου 1974. Δεν δέχεται να αναλάβει την ηγεσία της Ένωσης Κέντρου και, λίγες ημέρες αργότερα, στις 3 Σεπτεμβρίου 1974, ανακοινώνει την ίδρυση ενός νέου πολιτικού κόμματος, του ΠΑΣΟΚ. Με βάση την ιδρυτική του διακήρυξη, το νεοπαγές Κίνημα αυτοσυστήνεται ως ένας πολιτικός φορέας που βρίσκεται σε μεγάλη (πολιτική και οργανωτική) απόσταση από

[*] Ο Χρύσανθος Δ. Τάσσης διδάσκει (ΠΔ 407) στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου. Ο συγγραφέας ευχαριστεί τον Ευθύμη Παπαβλασόπουλο και τον Κώστα Ελευθερίου για τα εποικοδομητικά σχόλια και τις παρατηρήσεις τους.

τους προδικτατορικούς κομματικούς σχηματισμούς.[1] Στο πλαίσιο αυτό, τα βασικά χαρακτηριστικά της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ είναι: το κάλεσμα για αυτοοργάνωση· η υπόσχεση για θεσμοποίηση των συλλογικών οργάνων και της οργανωτικής του δομής· η ένταξη του ηγέτη στα συλλογικά όργανα του κόμματος· η υπόσχεση για «δημοκρατικές διαδικασίες»· η υπόσχεση για αναγνώριση των διαφορετικών απόψεων-τάσεων στο εσωτερικό του· ο εκπαιδευτικός ρόλος της κομματικής οργάνωσης· οι επιφυλάξεις για τον κοινοβουλευτισμό· και η υιοθέτηση του μοντέλου πολιτικής κινητοποίησης μέσω ανοιχτών συγκεντρώσεων.[2] Ο ιδεολογικός και προγραμματικός του προσανατολισμός βασίζεται στην υιοθέτηση του θεωρητικού σχήματος της σχολής της εξάρτησης: επίκληση του σοσιαλισμού, έντονος αντιαμερικανισμός και εθνικιστική ρητορεία, διάθεση αποσύνδεσης από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και κοινωνικοποίηση των μεγάλων επιχειρήσεων και των ξένων μονοπωλίων.[3]

1. «Έχει ο λαός μας πικρή πείρα από τους κομματικούς σχηματισμούς του παρελθόντος που στηρίζονταν στη φεουδαρχική σχέση ανάμεσα σε ηγέτες και βουλευτές, ανάμεσα σε βουλευτές και κομματάρχες, ανάμεσα σε κομματάρχες και ψηφοφόρους. Από κομματικούς μηχανισμούς που είχαν αντικαταστήσει τις αρχές, το πρόγραμμα και τις δημοκρατικές διαδικασίες με το ρουσφέτι και το παρασκήνιο» – ΠΑΣΟΚ, *Η Διακήρυξη της 3ης Σεπτέμβρη 1974*, ΚΕ.ΜΕ.ΔΙΑ, Αθήνα 3/9/1974.

2. Για την οργανωτική δομή του ΠΑΣΟΚ βλ. ενδεικτικά: ΠΑΣΟΚ, *Η Διακήρυξη της 3ης Σεπτέμβρη 1974*, ό.π.· ΠΑΣΟΚ, *Τι θέλει το ΠΑΣΟΚ*, ΚΕ.ΜΕ.ΔΙΑ, Καρανάση, Αθήνα χ.χ. (σε κάθε περίπτωση, πριν από τις εκλογές του 1974)· Α. Παπανδρέου, *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, Λαδιάς, Αθήνα 1976· Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ, Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα 1988· Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑ.ΣΟ.Κ., Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998· Α. Πανταζόπουλος, *«Για το λαό και το έθνος»: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου, 1965-1989*, Πόλις, Αθήνα 2001· Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Αθήνα 1980· Π. Παρασκευόπουλος, *Ανδρέας Παπανδρέου. Η πολιτική πορεία του 1960-1995*, Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Αθήνα 1995· Β. Παναγιωτόπουλος, *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα χ.χ.

3. Για την ανάλυση και κριτική του θεωρητικού σχήματος του ΠΑΣΟΚ βλ., μεταξύ άλλων, Α. Παπανδρέου, *Μετάβαση στο σοσιαλισμό*, Αιχμή, Αθήνα 1977 σ. 48-51· του ιδίου, *Ιμπεριαλισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1975, σ. 61· του ιδίου, «Συνέντευξη για την ΕΟΚ», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, αρ. 1221-1222, Σεπτέμβριος 1977 και Επιτροπή Εκδόσεων ΠΑΣΟΚ, Α5/1978, σ. 5· C. Bettelheim, «Διεθνείς σχέσεις και ταξικές σχέσεις», *Πολίτης*, τχ. 9, Φεβρουάριος 1977, σ. 47· Ν. Κοτζιάς, «Υπεραξία ή πλεόνασμα: Μαρξ και Λένιν ή Μπάραν και Σουίζυ;», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τχ. 8, 1981, σ. 62-72· Ά. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 163· Π. Λευκαδίτης, «Αντίλογος στα θεωρητικά σχήματα του Α. Παπανδρέου», στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, ό.π., σ. 60-61· Ά. Ελεφάντης - Μ. Καβουριάρης, «ΠΑΣΟΚ, λαϊκισμός ή σοσιαλισμός», στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, ό.π., σ. 154-156, 183· Λ.

Οι συγκεκριμένες οργανωτικές και ιδεολογικές επιλογές συνιστούν την αναγκαία συνθήκη και θέτουν τις βάσεις για την οικοδόμηση του πρώτου μη κομμουνιστικού κόμματος μαζών στο ελληνικό κομματικό σύστημα· αποτελούν επίσης το νήμα της συνέχειας με τα προδικτατορικά πολιτικά φορτία. Η οργανωτική λογική του νέου κινήματος φαίνεται ότι αποστασιοποιείται τόσο από τα αρχηγοκεντρικά κόμματα του προδικτατορικού κομματικού συστήματος όσο και από το γραφειοκρατικό-συγκεντρωτικό πρότυπο των κομμάτων της κομμουνιστικής Αριστεράς. Μέσω αυτού του προτύπου, το ΠΑΣΟΚ προσπαθεί να διαμορφώσει ένα νέο οργανωτικό και ιδεολογικό πλαίσιο για τη συμμετοχή, που να ανταποκρίνεται στο διάχυτο αίτημα της εποχής για ενεργό συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική. Όλα τα παραπάνω σηματοδοτούν μια νέα αντίληψη για τη σχέση των μαζών με το κράτος και την πολιτική η οποία υπόσχεται ότι η οργάνωση του νέου κόμματος θα λειτουργήσει ως πρότυπο για την κοινωνία και μοχλός στη διαδικασία εκδημοκρατισμού του κράτους με την ενεργό συμμετοχή των πολιτών, στην κατεύθυνση της υπέρβασης των διακρίσεων και της άρσης των αποκλεισμών –κάτι που αποτελούσε, άλλωστε, και μία από τις σοβαρότερες προκλήσεις της Μεταπολίτευσης. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι τα πολιτικά κόμματα που συγκροτούνται με την πτώση της δικτατορίας εμφανίζονται –και, ως έναν βαθμό, είναι– διαφορετικά από εκείνα που κυριαρχούν στο προδικτατορικό κομματικό σύστημα.

Η συγκεκριμένη πρακτική της σφιχτής οργανωτικής δομής σε συνδυασμό με την υιοθέτηση του μοντέλου της πολιτικής κινητοποίησης μέσω ανοικτών συγκεντρώσεων θα οδηγήσουν το κόμμα των ελλήνων σοσιαλιστών πολύ γρήγορα στην εξουσία και, τελικά, θα κυριαρχήσει στην ελληνική πολιτική σκηνή, μια εξέλιξη που θα αναδείξει τη συγκεκριμένη οργανωτική δομή ως πρότυπο αποτελεσματικότητας.[4] Σκοπός του συγκεκριμένου άρθρου δεν είναι να αναλύσει το προδικτατορικό κομματικό σύστημα, αλλά να αναδείξει τα χαρακτηριστικά που αυτό (μαζί με την περίοδο της δικτατορίας) κληροδότησε στο κομματικό σύστημα της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας και τα οποία συνέβαλαν στην εμφάνιση και τη γοργή ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ.

Ριζάς - Β. Χωραφάς (επιμ.), *Ανδρέας. Γ. Παπανδρέου: Κείμενα στο Monthly Review*, The Monthly Review Imprint, Αθήνα 2005· Χ. Τάσσης, «ΠΑΣΟΚ και θεωρία της εξάρτησης: Η ριζοσπαστική νομιμοποίηση της πολιτικής μετριοπάθειας», *Monthly Review*, τχ. 60 (125), Δεκέμβριος 2009, σ. 122-142.

4. Χ. Τάσσης, «ΠΑΣΟΚ 1974-1996: Η οικοδόμηση ενός ηγεμονικού κόμματος», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Οκτώβριος 2008, σ. 235-240.

Στο πλαίσιο αυτό, οι συνθήκες που προσδιορίζουν τη λειτουργία του κομματικού συστήματος στην προδικτατορική περίοδο έχουν σχέση, εκτός από το αποτέλεσμα του εμφυλίου πολέμου, και με το γενικότερο κλίμα του Ψυχρού Πολέμου και την έντονη παρουσία των ΗΠΑ στην ελληνική πολιτική σκηνή.[5] Η λειτουργία κανόνων και πρακτικών παράλληλα με το Σύνταγμα του 1952 «υποχρεώνει» ουσιαστικά το προδικτατορικό κομματικό σύστημα να λειτουργεί με όρους μειωμένου «κράτους δικαίου» και «προκρούστειου κοινοβουλευτισμού»[6] με την ταξινόμηση των πολιτών σε πρώτης και δεύτερης κατηγορίας, σε «εθνικόφρονες» και «κομμουνιστές και συνοδοιπόρους», για παράδειγμα.[7] Αυτό το πλαίσιο δυσχεραίνει αποφασιστικά την ελεύθερη έκφραση των πολιτικών δυνάμεων[8] και προσδιορίζει τα πολιτικά

5. Ενδεικτική είναι άλλωστε η δήλωση του Τζων Πιουριφόι, στις 19.8.1952, σχετικά με τις επερχόμενες βουλευτικές εκλογές: «Η πολιτική κατάστασις πρέπει να εκκαθαριστεί άπαξ διά παντός, μόνη υπάρχουσα οδός είναι η διεξαγωγή εκλογών και μόνον σύστημα δια την δι' αυτής ανάδειξιν ισχυράς κυβερνήσεως είναι το πλειοψηφικό» –βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 154. Για την παρέμβαση των ΗΠΑ στην Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά Α. Φατούρος, «Πώς κατασκευάζεται ένα επίσημο πλαίσιο διείσδυσης: οι ΗΠΑ στην Ελλάδα, 1947-1948», στο Γ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 419-460· Θ. Κουλουμπής - S. Hicks, (επιμ.), *Η αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα και στην Κύπρο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976.

6. Για το ιδεολογικό και θεσμικό πλαίσιο της περιόδου, βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983· Α. Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», στο Α. Μάνεσης κ.α. (επιμ.), *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εξάντας, Αθήνα 1986, σ. 15-60· Α. Μάνεσης, «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 8, Ιούλιος 1980· Δ. Παπαδημητρίου, *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006· Θ. Ξηρός, *Κηδεμονευόμενος και προκρούστειος κοινοβουλευτισμός: Από το Σύνταγμα του 1952 στη δικτατορία των συνταγματαρχών*, Σαββάλας, Αθήνα 2008· D. Close, *Ελλάδα 1945-2004*, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 85-138, 259-345· Φ. Νικολόπουλος, *Πολιτική ανάπτυξη και κοινωνικές δομές στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-1974*, τόμ. Α΄ και Β΄, Παπαζήσης, Αθήνα 2003.

7. Βλ., ενδεικτικά, Α. Ελεφάντης, «Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης», στο Συλλογικό, *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, τόμ. Α, σ. 645-654· Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987· Κ. Δοξιάδης, «Η ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Λεβιάθαν*, τχ. 13, 1993, σ. 123-148.

8. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ΚΚΕ, το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) και η Οργάνωση Εθνικής Αλληλεγγύης τίθενται εκτός νόμου με τον ν. 509/27/12/1947· βλ. J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-1946-1965*, Σαββάλας, Αθήνα 2002, τόμ. Α΄, σ. 205.

διακυβεύματα του κομματικού συστήματος. Έτσι, τα κόμματα της Δεξιάς διεκδικούν από το Παλάτι μεγαλύτερο μερίδιο στη νομή και τη διαχείριση της εξουσίας, ενώ τα κόμματα της Αριστεράς και του Κέντρου δίνουν έμφαση, με διαφοροποιήσεις, στην τήρηση της νομιμότητας και τον σεβασμό των δημοκρατικών και δικαιοκρατικών εγγυήσεων.

Σε αυτές τις συνθήκες, τα πολιτικά κόμματα υπολειτουργούν και, στην καλύτερη περίπτωση, μπορούν να χαρακτηριστούν ως κόμματα στελεχών με ιδιαίτερα προσωποπαγή χαρακτηριστικά. Ουσιαστικά, με μοναδική εξαίρεση την ΕΔΑ, αποτελούν συναρθρώσεις προσωπικοτήτων. Οι αρχηγοί-ιδρυτές τους αδιαφορούν για τις εσωτερικές διαδικασίες και την εσωκομματική δημοκρατία, ενώ και οι κανονισμοί λειτουργίας τους είναι υποτυπώδεις. Τόσο ο Α. Παπάγος και ο Κ. Καραμανλής, από τη συντηρητική παράταξη, όσο και ο Γ. Παπανδρέου, από το Κέντρο, αναδεικνύονται ως οι πιο σημαντικοί παράγοντες στο κομματικό σύστημα και λειτουργούν συχνά με τρόπο δεσποτικό.[9] Τα κόμματα δεν διαχειρίζονται το κράτος γιατί το τελευταίο δέχεται σημαντικές παρεμβάσεις από τον στρατό και το Παλάτι, ενώ και οι άλλες μορφές εκπροσώπησης (π.χ. τοπική αυτοδιοίκηση, συνδικαλισμός) δεν λειτουργούν αυτόνομα, αλλά βρίσκονται υπό τον στενό έλεγχο της μετεμφυλιακής κρατικής δομής.[10]

2. Η «ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ» ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

Από τα κόμματα του Κέντρου αξίζει να αναφερθεί κανείς στην Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ) και στην Ένωση Κέντρου (Ε.Κ.). Η ίδρυ-

9. Κ. Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1981, σ. 137, 158.

10. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ΓΣΕΕ της οποίας η ηγεσία δεν εκλέγεται δημοκρατικά, αλλά ουσιαστικά ελέγχεται από την κυβέρνηση. Επίσης, ο θεσμός των ελεύθερων συλλογικών διαπραγματεύσεων δεν λειτουργεί στην Ελλάδα: εφόσον χρειαζόταν υπουργική απόφαση για την επικύρωση των συμφωνιών, ο τελικός διαιτητής ήταν η κυβέρνηση. Για την κατάσταση του συνδικαλιστικού κινήματος της υπό εξέταση περιόδου βλ., ενδεικτικά, Γ. Κουκουλές, *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, Οδυσσέας, Αθήνα 1983· του ιδίου, «Το συνδικαλιστικό κίνημα που δεν υπήρξε ποτέ», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3/3/1983, σ. 139-160· Α. Πόλλις, «Η επέμβαση των ΗΠΑ στα ελληνικά εργατικά σωματεία 1947-1950», στο Γ. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, ό.π.· Κ. Σεφέρης, *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, Νέα Αριστερά, Αθήνα 1977· Θ. Κατσανέβας, *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1981· C. Jechinis, *Trade Unionism in Greece*, Roosevelt University, Σικάγο 1967· T. Katsanevas, *Trade Unions in Greece*, National Centre for Social Research (ΕΚΚΕ), Αθήνα 1984.

ση της πρώτης πραγματοποιείται σε μια περίοδο όπου στόχος των νικητών του Εμφυλίου είναι η αποΕΑΜοποίηση. Δεν πρόκειται για απλή μετεξέλιξη παλαιότερων πολιτικών κομμάτων: η ΕΠΕΚ,[11] που ιδρύθηκε από τον Ν. Πλαστήρα το 1950, αποτελεί προσπάθεια για τη δημιουργία στην Ελλάδα ενός πολιτικού κόμματος το οποίο θα κινείται στον χώρο της «Κεντροαριστεράς». Το διπλής κατεύθυνσης κεντρικό της σύνθημα –«ειρήνευση και αλλαγή»– έχει ως βασικό στόχο να προσεγγίσει εκείνα τα κοινωνικά στρώματα τα οποία έχουν πτωθεί και αποκλειστεί πολιτικά λόγω του Εμφυλίου και να τα εντάξει στις πολιτικές διαδικασίες.

Από άποψη προγραμματική, η ΕΠΕΚ ομοιάζει με τα ευρωπαϊκά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, ενώ αναδεικνύει και ορισμένα ζητήματα που αφορούν τις ιδιαίτερες συνθήκες της μετεμφυλιακής περιόδου –για παράδειγμα, αντιτίθεται στην εξορία και τάσσεται υπέρ της αμνήστευσης πολιτικών κρατουμένων, της λήθης και της ομόνοιας. Μάλιστα, παρουσιάζει σε τέτοιο βαθμό προγραμματικά στοιχεία σύγχρονου σοσιαλιστικού ή σοσιαλδημοκρατικού κόμματος ώστε, όπως έχει εύστοχα γραφτεί, τα ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά του πολιτικού της προγράμματος μόνο με το κυβερνητικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ μπορούν να συγκριθούν.[12] Επομένως, σε μικρό χρονικό διάστημα μετά τη λήξη του Εμφυλίου, εμφανίζονται διεργασίες και «αναγκαιότητες» για την ύπαρξη και λειτουργία σοσιαλιστικού κόμματος στην Ελλάδα. Ωστόσο, ακριβώς επειδή το ελληνικό κομματικό σύστημα χαρακτηρίζεται από το πνεύμα του Εμφυλίου, η ήττα της ΕΠΕΚ από τον Ελληνικό Συναγερμό στις εκλογές της 16ης Νοεμβρίου 1952 εγκαινιάζει μια περίοδο πολυδιάσπασης των δυνάμεων του Κέντρου, η οποία διαρκεί μέχρι την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου, τον Σεπτέμβριο του 1961. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την εκλογική κυριαρχία των δυνάμεων της Δεξιάς και από την ανάδειξη της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ) ως κύριου εκφραστή των μη δεξιών δυνάμεων.

Η Ένωση Κέντρου ιδρύεται με διπλό στόχο: να αποτελέσει μια αξιόπιστη, αποδεκτή από το μετεμφυλιακό κομματικό σύστημα, εναλλακτική πρόταση σε σχέση με την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) και να ανακόψει την α-

11. Για μια αναλυτική παρουσίαση της ΕΠΕΚ βλ., χαρακτηριστικά, Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό.π., σ. 37-39· Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1991.

12. Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, ό.π., σ. 198.

νοδική πορεία της ΕΔΑ.[13] Το αποτέλεσμα των εκλογών του 1961 καταδεικνύει ότι ο διπλός αυτός στόχος είναι εφικτός. Μάλιστα, παρά το γεγονός ότι η ΕΡΕ παραμένει στην κυβέρνηση, οι συγκεκριμένες εκλογές –που σηματοδούνται από πρωτοφανείς πρακτικές βίας και νοθείας– σηματοδοτούν την ουσιαστική απονομιμοποίηση του μετεμφυλιακού κομματικού συστήματος και της μετεμφυλιακής κρατικής δομής, καθώς η Ε.Κ. αρνείται να επικυρώσει στην πράξη το εκλογικό αποτέλεσμα και εγκαινιάζει μια συνολική αντιπολιτευτική στρατηγική –τον «ανένδοτο αγώνα», όπως τον αποκάλεσε ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου.[14]

Στόχος του «ανένδοτου αγώνα» είναι η διενέργεια δίκαιων εκλογών, η ρύθμιση των σχέσεων κυβέρνησης-μοναρχίας και η απρόσκοπτη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Παρά το γεγονός ότι δεν αμφισβητεί στην ουσία το περιεχόμενο του πολιτικού συστήματος, εντούτοις επιφέρει σημαντικές καινοτομίες στο ζήτημα της πολιτικής κινητοποίησης, διότι δεν μένει μόνο σε κοινοβουλευτικό επίπεδο. Ο Γ. Παπανδρέου περιοδεύει για περίπου δύο χρόνια την Ελλάδα και έρχεται σε επαφή με τους πολίτες μέσω μαζικών συγκεντρώσεων,[15] εγκαινιάζοντας με αυτόν τον τρόπο ένα νέο είδος πολιτικής κινητοποίησης το οποίο θα κυριαρχήσει στο κομματικό σύστημα μεταπολιτευτικά.

Παρόλο που η Ε.Κ. δεν διαθέτει την οργανωτική σκευή, την τεχνογνωσία και τις εσωτερικές λειτουργίες ενός κόμματος μαζών, εντούτοις οι πολυπληθείς και έντονες κινητοποιήσεις που «υποχρεώνεται» να συντηρήσει, της προσδίδουν χαρακτηριστικά οιονεί κόμματος μαζών.

Το νέο στοιχείο, λοιπόν, που εισάγει ο «ανένδοτος αγώνας» είναι ότι οι μέθοδοι πολιτικής κινητοποίησης απομακρύνονται σε έναν βαθμό από τις παλαιοκομματικές λογικές· εγκαινιάζει επίσης το άνοιγμα της πολιτικής στις λαϊκές μάζες, σε μια περίοδο όπου τα συσσωρευμένα αδιέξοδα του μετεμφυ-

13. Για μια αναλυτική παρουσίαση της Ένωσης Κέντρου, βλ. J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-1946-1965*, ό.π., σ. 320-359· Σ., Λαμπρούλιας, «Η ίδρυση της Ενώσεως Κέντρου 1961», *Σύγχρονα Θέματα*, αρ. 30, Μάιος 1987.

14. «Η συγκεκριμένη στρατηγική επικυρώνεται από την Κοινοβουλευτική Ομάδα του κόμματος σε συνεδρίασή της στις 14/11/1961. Πρώτη συμβολική εκδήλωση του "ανένδοτου αγώνα" ήταν η απόφαση της Ε.Κ. και της ΕΔΑ να μην προσέλθουν στην εναρκτήρια συνεδρίαση της Βουλής (4/12/1961) στην οποία εκφωνήθηκε ο καθιερωμένος Λόγος του Θρόνου, να μην πάρουν μέρος στην εκλογή του προεδρείου της Βουλής, ούτε να παραστούν στη συζήτηση για τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης» – Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό.π., σ. 293-294.

15. *Στο ίδιο*, σ. 293-300.

λιακού κράτους οδηγούν μεγάλο αριθμό πολιτών στον ελκυστικό πολιτικό λόγο του Γ. Παπανδρέου. Το αποτέλεσμα του «ανένδοτου αγώνα» είναι εντυπωσιακό: στις εκλογές του 1963, η Ε.Κ. καταφέρνει να αποσπάσει μεγάλο εκλογικό ποσοστό (42,4%) και τρεις μήνες αργότερα να έρθει στην εξουσία με ποσοστό 52,72%. Ωστόσο, παρά τον έντονα ριζοσπαστικό της λόγο, η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου προχωρεί σε περιορισμένη εφαρμογή του προγράμματός της,[16] γιατί περικλείει στο εσωτερικό της σημαντικές αντιφάσεις, τέτοιες ώστε να την οδηγήσουν σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα σε βαθιά κρίση και, τελικά, σε διάσπαση. Έτσι, ενώ από τη μία πλευρά διακηρύσσει την κάθετη οργάνωση και την έφεση στις δημοκρατικές εσωκομματικές διεργασίες,[17] από την άλλη, ο Γ. Παπανδρέου αποτελεί κυρίαρχο πόλο εσωκομματικής εξουσίας ο οποίος, μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις υιοθετεί αυταρχικές συμπεριφορές. Μια εξίσου σημαντική αντίφαση είναι ότι, ενώ στην ηγετική ομάδα της Ε.Κ. κυριαρχούν οι πολιτευτές και οι προσωπικότητες που έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο κατά την προηγούμενη περίοδο, οι κοινωνικές δυνάμεις που στηρίζουν το κόμμα είναι τα νέα στρώματα τα οποία, ενώ έχουν βελτιώσει την οικονομική τους κατάσταση ως αποτέλεσμα των αυξημένων ρυθμών μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας, σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο πλήττονται από τη συγκεκριμένη δομή του μετεμφυλιακού κράτους.[18] Ήδη, λοιπόν, η άνοδος της Ε.Κ. φαίνεται να σηματοδοτεί μια αμφισβήτηση για τη μετεμφυλιακή κρατική δομή, ενώ εμφανίζονται στο κομματικό σύστημα νέα αιτήματα, όπως η υιοθέτηση κανόνων του κράτους δικαίου και η απόρριψη της παλαιοκομματικής λογικής.

3. Η «ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ» ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Η Αριστερά εκφράζεται πολιτικά κυρίως από την Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ)[19] που ιδρύεται τον Αύγουστο του 1951 και προσπαθεί, μετά την

16. Για μια λεπτομερή παρουσίαση του κυβερνητικού απολογισμού της Ένωσης Κέντρου, βλ. J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα: Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, Σαββάλας, Αθήνα 2002, σ. 21-71.

17. Βάσει του καταστατικού της Ένωσης Κέντρου, το ανώτερο συλλογικό όργανο του κόμματος είναι το Συνέδριο.

18. Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό.π., σ. 46.

19. Για μια αναλυτική παρουσίαση της οργάνωσης και των θέσεων της ΕΔΑ, βλ. μεταξύ άλλων J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-1946-1965*, ό.π., σ. 229-268· Ι. Πα-

απαγόρευση του Κομμουνιστικού Κόμματος, να εκμεταλλευτεί την πολυδιάσπαση και την αντιφατική πολιτική των δυνάμεων του Κέντρου. Έχοντας αναβιώσει ένα μέρος του παλιού ΕΑΜικού μπλοκ και εκφράζοντας τα νέα μικροαστικά στρώματα που αναδεικνύονται κατά τη μεταμφυλιακή περίοδο και τα οποία πλήττονται από τη συγκεκριμένη κρατική δομή, καταφέρνει τελικά να κυριαρχήσει στον χώρο της Κεντροαριστεράς την περίοδο 1952-1961, λόγω ακριβώς και του κατακερματισμού των δυνάμεων του Κέντρου, και τελικά να αναδειχθεί στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης με 24,42% στις εκλογές του 1958.

Οι προγραμματικές θέσεις της ΕΔΑ, όπως αποφασίζονται στην Α΄ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη το 1956, μπορούν να συμπυκνωθούν στο σύνθημα «Εθνική Δημοκρατική Αλλαγή». Είναι η προσπάθεια της Αριστεράς να δημιουργήσει μια οικονομική, πολιτική και ιδεολογική πλατφόρμα η οποία χαρακτηρίζεται από την έμφαση στην εγχώρια οικονομική ανάπτυξη, για να αποτελέσει ανάχωμα στο μεταναστευτικό ρεύμα, ενώ τα αιτήματα που προβάλλει είναι προσανατολισμένα περισσότερο στην εφαρμογή κανόνων του κράτους δικαίου, με σκοπό να νομιμοποιηθεί ως «εθνική δύναμη».[20]

παθαναοίου, «"Η Βουλή εμανταλώθη... εκτροπή ολοκληρώθη..."-Αριστερές αυταπάτες τις παραμονές του Πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου», στο Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης - Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 183-203· Ι. Παπαθαναοίου (επιμ.), *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά: Αρχείο, 1951-1967*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001· Ι. Παπαθαναοίου «ΕΔΑ: Το μαζικό κόμμα της προδικτατορικής περιόδου (1963-1967)», στο Συλλογικό, *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 681-698· Α. Solaro, *Ιστορία του ΚΚΕ*, Πλειάς, Αθήνα 1975, σ. 200-220· Π. Νεφελούδης, *Στις πηγές της κακοδαιμονίας. Τα βαθύτερα αίτια της διάσπασης του ΚΚΕ*, Gutenberg, Αθήνα 1974, σ. 322-329· Π. Δημητρίου, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978, τόμ. Α΄ σ. 134-138, 219-220, 307· Α. Μπιλλάκης, *Το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα*, Εξάντας, Αθήνα 1980, σ. 136-147· Τ. Βουρνάς, *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, Τολίδη, Αθήνα 1983, σ. 1-92· Σ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, Παπαζήση, Αθήνα 1977, τόμ. Α΄, σ. 271-276· Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. 188-191, 216-218, 227-229, 241-249· Α. Πανταζόπουλος, *«Για το λαό και το έθνος»: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου, 1965-1989*, ό.π., σ. 103-133· Α. Δάγκας, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, ένα κόμμα εκτός κομματικού συστήματος», στο Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης - Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 204-219.

20. «Η Αριστερά υποστηρίζει ότι αυτή είναι η εθνική δύναμη, ενώ η Δεξιά δεν εκφράζει παρά τα ξένα ιμπεριαλιστικά συμφέροντα, τα ξένα μονοπώλια, κ.τ.λ. Οι ξενόδουλοι, οι κομπραδόροι είναι οι δεξιοί, ενώ οι υπερασπιστές των εθνικών συμφερόντων είναι οι αριστεροί.

Όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί:

«Εκκινώντας από το "εθνικό πρόβλημα" της Κύπρου και τους κοινωνικούς αγώνες που αυτό είχε τροφοδοτήσει στα τέλη της δεκαετίας του 1950, ακολουθώντας μια πολιτικά και ιδεολογικά αδιάλλακτη εχθρική στάση κατά της "σύνδεσης" της χώρας με την τότε Κοινή Αγορά και μια πολύ συγκεκριμένη ηθικο-πατριωτική διαπαιδαγώγηση της νεολαίας ενάντια στα "υποπροϊόντα" του "κοσμοπολιτισμού", και καταλήγοντας στην καταγγελία της εθνικά υπονομευτικής δραστηριότητας των "ξένων δυνάμεων" στη χώρα, η ΕΔΑ συμπεριφέρεται πολιτικά ως "εθνική δύναμη" θέλοντας να αποσείσει και με τον τρόπο αυτό εμπράκτως όλες τις κατηγορίες για τον "έξωθεν" υποκινούμενο "αντεθνικό-κομμουνιστικό" της προσανατολισμό».[21]

Προσπαθεί λοιπόν να οικοδομήσει μια εναλλακτική πρόταση η οποία εξυπηρετεί περισσότερο τις ανάγκες της καπιταλιστικής συσσώρευσης στην Ελλάδα, παρά τα ιδεολογικά και πολιτικά προτάγματα του μαρξισμού, που αποτελεί και την πολιτική της αφετηρία. Στην προσπάθειά της να αποδείξει πως ο ισχυρισμός ότι η «Αριστερά είναι αντεθνική» δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, υιοθετεί ουσιαστικά ρητορεία με έμφαση τα εθνικά θέματα, η οποία αποτελεί το όχημα για να γίνει αποδεκτή στα οικονομικά, πολιτικά και ιδεολογικά δεδομένα του μετεμφυλιακού κράτους.[22] Μάλιστα, με βάση τις αποφάσεις της Β΄ Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης, τον Δεκέμβριο του 1962, η ΕΔΑ υιοθετεί τα προτάγματα της «αλλαγής», της συμμαχίας των «δημοκρατικών δυνάμεων» και ενός έντονου «αντιαμερικανισμού»,[23] πολιτικά

Πρόκειται όχι για πολιτική ανάλυση, αλλά για απλή αντιστροφή των όρων στο πεδίο της αστικής ιδεολογίας» – Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία: η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 117-118.

21. Α. Πανταζόπουλος, *«Για το λαό και το έθνος»: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου, 1965-1989*, ό.π., σ. 105.

22. Στη συζήτηση στο Κοινοβούλιο για την προοπτική της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, ο ηγέτης της ΕΔΑ, Η. Ηλιού, δηλώνει χαρακτηριστικά: «Πρόκειται περί εγκαταλείψεως της ανεξαρτησίας μας, περί εξαφανίσεως της Ελλάδος ως Κράτους. Πρέπει να ξεύρετε ακριβώς τις θα ψηφίσετε. Και αφού το αποδέχεστε, μην κάνετε τους "πατριωτάδες" [...]. Εάν αποδέχεστε την υποδούλωσιν, λογαριασμό σας. Αλλά να το ξέρετε και να το ομολογείτε: Εδώ λόγω εθνικοφροσύνης ψηφίζομεν την κατάλυσιν και της κρατικής και της εθνικής μας ανεξαρτήτου υποστάσεως» – Η. Ηλιού, *Η αλήθεια για την Κοινή Αγορά*, Αθήνα 1962, σ. 210.

23. Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά, *Το Β΄ Πανελλαδικό Συνέδριο της ΕΔΑ, 8-15 Δεκεμβρίου 1962: Επίσημα κείμενα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, Αθήνα 1962, σ. 11-37.

προτάγματα που θα υιοθετήσει και θα καταφέρει να «επιβάλλει» το ΠΑΣΟΚ στο μεταδικτατορικό κομματικό σύστημα μέσω της υιοθέτησης του θεωρητικού σχήματος της σχολής της εξάρτησης.

Επίσης, ένα ακόμη χαρακτηριστικό της ΕΔΑ, το οποίο θα έχει σοβαρές συνέπειες για την εξέλιξη του κομμουνιστικού χώρου στην Ελλάδα και θα διευκολύνει τη γρήγορη άνοδο του ΠΑΣΟΚ, είναι ότι η πολιτική και η στρατηγική της επηρεάζονται από την έντονη παρουσία και τον έλεγχο, από τη μία πλευρά, του κομμουνιστικού κόμματος και, από την άλλη, στελεχών (όπως, για παράδειγμα, ο Μ. Θεοδωράκης) που πιστεύουν ότι η Αριστερά θα πρέπει να διατηρήσει τη μορφή ενός ευρύτερου σχηματισμού και να δέχεται επιρροές και από άλλες πολιτικές δυνάμεις.[24] Οι εσωτερικές της αντιφάσεις θα αποτελέσουν ανασχετικό παράγοντα για την οργανωτική και την πολιτική της ανάπτυξη, ιδίως κατά τη διάρκεια της κρίσης των Ιουλιανών, και θα οδηγήσουν στη διάσπαση του Κομμουνιστικού Κόμματος κατά την περίοδο της δικτατορίας και στην αναγκαιότητα να δημιουργηθεί ένα κόμμα μαζών χωρίς τις γραφειοκρατικές αγκυλώσεις του οργανωτικού προτύπου της Αριστεράς. Επίσης, κατά τη στιγμή της «κρίσης», η ΕΔΑ δεν θα καταφέρει να θέσει με ένταση το καθεστωτικό ζήτημα, καθώς επιλογή της είναι να κατευθύνει τις λαϊκές κινητοποιήσεις γύρω από το αίτημα των δημοκρατικά οργανωμένων εκλογών.[25] Με τον τρόπο αυτόν, δεν θα μπορέσει να κατανοήσει τη δυναμική και τον αντιφατικό και ιδιόμορφο χαρακτήρα του Κέντρου, γιατί η ανάλυσή της είναι μάλλον μηχανιστική με αποτέλεσμα να προσλαμβάνει τις δυνάμεις του Κέντρου κυρίως στα πλαίσια του εκλογικού ανταγωνισμού.[26]

24. Κ. Σαιν-Μαρτέν, *Λαμπράκηδες. Ιστορία μιας γενιάς*, Πολύτυπο, Αθήνα 1983.

25. «Την "κρίσιμη εβδομάδα" της συζήτησης στο Κοινοβούλιο των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου, το κόμμα της ΕΔΑ διά του κοινοβουλευτικού της εκπροσώπου Ηλία Ηλιού είχε καταγγείλει ως "ανακτορική" τη λύση της μεταβατικής κυβέρνησης, η οποία "δεν έδωσε ουσιαστικές εγγυήσεις ελεύθερων εκλογών". Για την ΕΔΑ πέντε όροι-προϋποθέσεις αιτιολόγησαν τότε την άρνηση της ψήφου εμπιστοσύνης: οι εκλογές έπρεπε να διεξαχθούν από υπηρεσιακή κυβέρνηση κοινής εμπιστοσύνης, ενώ ταυτόχρονα έπρεπε να καταργηθούν τα ΤΕΑ και τα έκτακτα μέτρα. Η νομιμοποίηση του ΚΚΕ ήταν ο τρίτος όρος για τη διεξαγωγή των "ελεύθερων εκλογών", ο οποίος συμπληρωνόταν από τον όρο για την άμεση αποφυλάκιση των κρατουμένων και υποδίκων για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Ως τελευταία προϋπόθεση η ΕΔΑ προέβαλε την αντικατάσταση των νομαρχών από δικαστικούς» – Ι. Παπαθανασίου, «"Η Βουλή εμανταλώθη... εκτροπή ολοκληρώθη..."-Αριστερές αυταπάτες τις παραμονές του Πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου», *ό.π.*,, σ. 190.

26. Χαρακτηριστική είναι η προσέγγιση του Η. Ηλιού σχετικά με το περίφημο «*σταυρικό ζήτημα*»: «Το σταυρικό, όπως το χαρακτήριζα, ζήτημα ξεκινούσε από τις ακόλουθες καταστάσεις και διαπιστώσεις. Η Αριστερά δεινοπαθούσε από τις πιέσεις της Δεξιάς και των παρακρα-

Έτσι, η συνολική στρατηγική της Αριστεράς την περίοδο 1950-1967, αποτελεί τη βάση για την κατανόηση της στάσης έναντι του ΠΑΣΟΚ των κομμουνιστικών κομμάτων (ΚΚΕ και ΚΚΕ εσωτ.) κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, η οποία εντοπίζεται κυρίως στη «δυσκολία» να αντιμετωπίσουν ένα κόμμα που διεκδικεί μέρος της θεωρούμενης «δικής» τους κομματικής βάσης και επιρροής.

4. Η «ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ» ΤΗΣ ΔΕΞΙΑΣ

Η περίοδος 1952-1963 χαρακτηρίζεται από την εκλογική και πολιτική κυριαρχία των κομμάτων της Δεξιάς: Ελληνικός Συναγερμός και Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ). Ωστόσο, σε αυτόν τον χώρο υπάρχουν δύο πόλοι εξουσίας, ένας θεσμικός-κοινοβουλευτικός και ένας εξωθεσμικός-μη κοινοβουλευτικός που παρεμβαίνουν ενεργά στην πολιτική. Ο Κ. Καραμανλής αναδεικνύεται ως ο εκπρόσωπος του κοινοβουλευτικού πόλου. Παρά το γεγονός ότι προκρίνεται από το Παλάτι για να συνεχίσει το έργο του Α. Παπάγου,[27] ο ίδιος επιλέγει να δημιουργήσει ένα νέο πολιτικό κόμμα, την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ)·[28] το γεγονός αυτό συνιστά ένδειξη ότι τα κόμματα είναι προσωποπαγή και αποτελούν στην ουσία συναρθρώσεις προσωπικοτήτων. Από την άλλη πλευρά, το Παλάτι και ο στρατός (ΙΔΕΑ),[29] που εκ-

τικών. Σε κάθε εκλογική αναμέτρηση παρουσιαζόταν η ευκαιρία να απαλλαγεί ενδεχομένως από το βραχνά αυτόν, αν βρισκόταν τρόπος να προστεθούν κάτω από τη μια μορφή ή την άλλη, οι ψήφοι του Κέντρου και της Αριστεράς, οπότε περνούσαν ή πιστεύονταν ότι θα μπορούσαν να περάσουν τους ψήφους της Δεξιάς και να τη φέρουν μειοψηφία. Αυτή ήταν η μια τάση. Η άλλη τάση ήταν να αναδειχθεί ισχυρή η Αριστερά, έστω και αν με αυτόν τον τρόπο ο αντικειμενικός σκοπός να φύγει η Δεξιά από την εξουσία, απομακρυνόταν ή διακινδύνευε. Έτσι καθώς παρουσιαζόταν το ίδιο ζήτημα, της εκλογικής τακτικής, σε κάθε εκλογές, και προκαλούσε μεγάλη διαταραχή και διασπάσεις στο Κόμμα, ήταν πράγματι το μόνιμο σταυρικό ζήτημα της Αριστεράς» – επιστολή του Η. Ηλιού προς το ΚΚΕ, *Αυγή*, 16/02/1975.

27. Κ. Ε. Μποτσίου, «Η αρχή του τέλους της βασιλευομένης: Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60», στο Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης - Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 104-105

28. Για μια αναλυτική παρουσίαση της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης, βλ. J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-1946-1965*, ό.π., σ. 273-319.

29. Για τον ρόλο του στρατού στο μετεμφυλιακό κομματικό σύστημα, βλ. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία: η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, ό.π.· του ιδίου, «Η δικτατορία ως αποτέλεσμα των αντιφάσεων της μετεμφυλιακής δομής του πολιτικού

προσωπούν τον μη κοινοβουλευτικό πόλο, αναμειγνύονται ενεργά στην πολιτική διαδικασία.

Στο πλαίσιο του μετεμφυλιακού κλίματος, οι κυβερνήσεις της Δεξιάς είναι σταθερά προσανατολισμένες σε έναν έντονο φιλοατλαντισμό. Προσπαθούν να οικοδομήσουν ένα απόλυτα ελεγχόμενο κράτος, το οποίο βασίζεται στην ασταθή ισορροπία του αποτελέσματος του Εμφυλίου –με τη νομιμοποίηση του αντι-κομμουνισμού ως επίσημης κρατικής ιδεολογίας– όπως επίσης και στη λογική των πελατειακών σχέσεων.[30] Στην οικονομία, προκρίνεται ένα μοντέλο ανάπτυξης με βάση τη ναυτιλία,[31] την προσέλκυση επενδύσεων από το εξωτερικό,[32] τη νομισματική σταθερότητα[33] και την ένταξη της χώρας στην

συστήματος και οι αρνητικές της επιπτώσεις», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η δικτατορία 1967-1974: Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 77-83· Γ. Καραγιάννης, *Το δράμα της Ελλάδας. Έπη και αθλιότητες. 1940-1952. ΕΝΑ-ΙΔΕΑ*, Αθήνα χ.χ.· Κ. Τριανταφυλλίδη, «Το απόρρητο αρχείο του ΙΔΕΑ», *Ακρόπολις*, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1951· Κ. Τριανταφυλλίδη, «Τα πρωτόκολλα του ΙΔΕΑ», *Ελευθερία*, 8/8/1951· Τ. Γεροζήσης, *Η κοινωνική προέλευση των Ελλήνων αξιωματικών*, τ. Γ΄, Δωδώνη, Αθήνα 1996.

30. Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές...*, ό.π., σ. 179-190.

31. M. Serafetinides - G. Serafetinides - M. Lambrinides - Z. Damathas, «The Development of Greek Shipping Capital and its Implications for the Political Economy of Greece», *Cambridge Journal of Economics*, Σεπτέμβριος 1981, σ. 189-310· Α. Γουλιέλμος, «Η κατάσταση της ελληνικής ναυτιλίας την περίοδο 1945-1967 και η ελληνική ναυτιλιακή πολιτική», στο Συλλογικό, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., τόμ. Β΄, σ. 13-33· Β. Χωραφάς, «Το εφοπλιστικό κεφάλαιο στην Ελλάδα», *Αντιθέσεις*, τχ. 15, Οκτώβριος 1983.

32. Η προσπάθεια για την προσέλκυση επενδυτικών κεφαλαίων από το εξωτερικό πραγματοποιείται με κίνητρα και προστασία μέσω συνταγματικών ρυθμίσεων. Για τη συγκεκριμένη επιλογή, βλ. ενδεικτικά J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-1946-1965, ό.π.*, σ. 488-518· Κ. Κωστής, *Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999· Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία: η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, ό.π., σ. 95, 99· Γ. Γιάνναρος, «Το ξένο κεφάλαιο στην ελληνική οικονομία», στο Η. Ηλιού (επιμ.), *Πολυεθνικά μονοπώλια*, Εξάντας, Αθήνα 1973.

33. Για τις επιλογές ως προς τη νομισματική πολιτική, βλ. Κ. Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδας*, Σαββάλας, Αθήνα 2002· Ξ. Ζολώτας, *Ανασυγκρότησις και βιωσιμότης*, Παπαζήσης, Αθήνα 1948· του ιδίου, *Νομισματικόν πρόβλημα και ελληνική οικονομία*, Αθήνα 1950· Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, τόμ. Α΄ και Β΄, Διόνικος, Αθήνα 2004· Γ. Σταθάκης, «Η οικονομική πολιτική των ΗΠΑ στην Ελλάδα 1949-1953: Σταθεροποίηση και νομισματική μεταρρύθμιση», στο Συλλογικό, *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 41-56· Χ. Χατζηιωσήφ, «Η περίοδος της ανασυγκρότησης 1945-1953 ως στιγμή της

ΕΟΚ.[34] Στην Ελλάδα, η συσσώρευση δεν θα πραγματοποιηθεί με βάση το «κοινωνικό συμβόλαιο», όπως συνέβη στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης την αντίστοιχη χρονική περίοδο. Αντίθετα, η ενσωμάτωση του πληθυσμού πραγματοποιείται κυρίως μέσω της αναπαραγωγής των σχέσεων μικροϊδιοκτησίας, οι οποίες φαίνεται να αναλαμβάνουν, εν μέρει τουλάχιστον, τον ρόλο που διαδραμάτισε το κοινωνικό κράτος στην ανάπτυξη της Δυτικής Ευρώπης.[35] Ωστόσο, παρά τους αυξημένους ρυθμούς ανάπτυξης, το μεταμφυλιακό κοινωνικό έλλειμμα δεν μειώνεται καθώς εμφανίζονται ταυτόχρονα μεγάλες μεταναστευτικές ροές.[36] Το γεγονός αυτό φαίνεται πως δημιουργεί ερωτήματα και ενστάσεις για το συγκεκριμένο πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης[37] και σε συνδυασμό με τη μεταμφυλιακή κρατική οργάνωση και την ανάπτυξη των θεωριών της εξάρτησης, τίθενται οι βάσεις για τη ριζοσπαστικοποίηση των μαζών και των πολιτικών δυνάμεων της Αριστεράς με την ουσιαστική αποδοχή του σχήματος μητρόπολη-περιφέρεια κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Στο πλαίσιο αυτό φαίνεται να εντάσσεται και η ανάδειξη της ΕΔΑ ως α-

---

σύγχρονης ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας», στο Συλλογικό, *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 23-33· Μ Ψαλιδόπουλος «Ο "ρεαλιστικός φιλελευθερισμός" του Παναγή Παπαληγούρα και η οικονομική πολιτική της περιόδου 1952-1967», στο Συλλογικό, *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 376-381.

34. Για τη συμφωνία σύνδεσης Ελλάδας-ΕΟΚ, βλ. ενδεικτικά: Μ. Συριανός, «Οι πολιτικές δυνάμεις και η Συμφωνία Σύνδεσης του 1962», στο Συλλογικό, *Η ένταξή μας στην ΕΟΚ*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978· Ν. Κωστελέτος «Διεθνές εμπόριο και οικονομική μεγέθυνση: Ελλάδα 1949-1967», στο Συλλογικό, *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 250-271· Η. Ηλιού, *Η αλήθεια για την κοινή αγορά*, ό.π.· Χ. Τάσσης, «Η οικονομική πολιτική στην Ελλάδα και η ΕΟΚ (1949-1974)», *Monthly Review*, τ. 54 (119), Ιούνιος 2009, σ. 56-72.

35. Μ. Καραμεσίνη, «Αυταρχικό μεταπολεμικό κράτος και ιδιαιτερότητες εφαρμογής του κεϋνσιανισμού. Μακροοικονομική επέκταση χωρίς κοινωνικό συμβόλαιο», στο Συλλογικό, *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 133-147.

36. «Τη δεκαετία 1955-1964 ο αριθμός των οικονομικών μεταναστών υπολογίζεται σε 600.000, περίπου το 7% του συνολικού ελληνικού πληθυσμού» – Κ. Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία*, ό.π., σ. 125.

37. Α. Καρτάλου - Π. Παναγιωτόπουλος, «Όψεις κοινωνικού εκσυγχρονισμού: η ταυτότητα του θύματος, η δημόσια καταγγελία και η επιχειρηματική δημιουργικότητα με αφορμή το ναυάγιο του F/B "Ηράκλειον" (1966)», στο Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης - Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σ. 373.

ξιωματικής αντιπολίτευσης το 1958. Η συγκεκριμένη εξέλιξη εγκαινιάζει μια περίοδο, η οποία διαρκεί μέχρι το 1961, όπου το ελληνικό κομματικό σύστημα αποτελείται από δύο πόλους από τους οποίους ο ένας, ο αντιδεξιός, δεν αποτελεί αποδεκτή συστημική εναλλακτική λύση. Έτσι, οι εκλογές του 1961 δεν θεωρούνται από τον συνασπισμό εξουσίας ως απλή εκλογική αναμέτρηση, αλλά εκλαμβάνονται υπό το πρίσμα «αναβίωσης» των εμφυλιοπολεμικών «προκλήσεων». Με βάση αυτό το σκεπτικό, είναι αδύνατο για τους νικητές του Εμφυλίου να αποδεχθούν μια ενδεχόμενη εκλογική ήττα[38] και για τον λόγο αυτόν υιοθετείται το σχέδιο «Περικλής».[39] Η αδυναμία της ΕΡΕ να εγγυηθεί τη δημοκρατική κοινοβουλευτική συνέχεια αντικατοπτρίζει τη συνολική αδυναμία του μετεμφυλιακού κράτους να διασφαλίσει την απρόσκοπτη αναπαραγωγή του. Αποτέλεσμα αυτών είναι να εκδηλωθεί κρίση στο εσωτερικό της ΕΡΕ, η οποία κορυφώνεται με την παραίτηση του Κ. Καραμανλή το 1963, ύστερα από σύγκρουση με το Παλάτι.[40] Από εκείνη τη στιγμή, την κυρίαρχη άποψη της Δεξιάς στο ελληνικό κομματικό σύστημα την εκφράζει ο μη κοινοβουλευτικός πόλος, δηλαδή ο στρατός και το Παλάτι.[41] Η εξέλιξη αυτή, μαζί με όσα θα ακολουθήσουν –κρίση των Ιουλιανών και επιβολή της δικτατορίας–, θα δημιουργήσουν και θα κληροδοτήσουν στο μεταδικτατορικό κομματικό σύστημα το αίτημα (ακόμα και από προσωπικότητες και στρώματα που παραδοσιακά εκφράζονταν από τη Δεξιά) ότι τα πολιτικά κόμματα, διαφορετικά οργανωμένα, θα πρέπει να είναι εκείνα που διαχειρίζονται το κράτος.

38. Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό.π., σ. 44

39. Μπροστά στις εκλογές του 1961 και πριν από την ίδρυση της Ε.Κ. υιοθετήθηκε το σχέδιο «*Περικλής*» το οποίο αφορούσε την προοπτική μιας πολωτικής αναμέτρησης μεταξύ «Γαλάζιων» και «Κίτρινων». Το γεγονός αυτό δείχνει την επιθυμία των κυρίαρχων δυνάμεων του κομματικού συστήματος να περιοριστεί ή και να εξαλειφθεί ουσιαστικά κάθε πιθανότητα δημοκρατικού ανταγωνισμού μεταξύ των πολιτικών κομμάτων –*στο ίδιο*.

40. «Στα μέσα της δεκαετίας του '60 βρισκόμαστε μπροστά σε μια κρίση ηγεμονίας. Κανείς φορέας εξουσίας που να στηρίζεται στη συναίνεση, δεν ήταν σε θέση να αποκαταστήσει την κλονισμένη τάξη πραγμάτων. Από τη μια πλευρά το Κοινοβούλιο ήταν ανίκανο να "επαναφέρει τη συνταγματική τάξη", πράγμα που σήμαινε συνδιαλλαγή με την ετοιμόρροπη εξουσία του Θρόνου. Αυτό που ακόμα και η ηγεσία της Δεξιάς παραδεχόταν ήταν πως κανένα κοινοβουλευτικό κόμμα δεν μπορούσε να λειτουργήσει εκτός εάν εισάγονταν "δραστικές μεταρρυθμίσεις" που θα έκαναν την πολιτική εξουσία πολύ πιο προσιτή στο μαζικό κίνημα» – βλ. συνέντευξη του Κ. Καραμανλή, *Le Monde*, 29/11/1967 όπως αναφέρεται στο Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ, Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, ό.π., σ. 49.

41. J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα-1946-1965*, ό.π., σ. 292-294.

5. Η «ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ» ΤΩΝ ΙΟΥΛΙΑΝΩΝ

Η δυστοκία της Ε.Κ. να εφαρμόσει το πρόγραμμά της και οι παρεμβάσεις από το Παλάτι και τους άλλους πόλους εξουσίας οδηγούν το ελληνικό κομματικό σύστημα σε βαθιά κρίση η οποία κορυφώνεται με τα «Ιουλιανά».[42] Τα γεγονότα αυτά είναι σημαντικά για τη διαμόρφωση του μεταδικτατορικού κομματικού συστήματος, διότι μέσω αυτών αναδεικνύεται στο προσκήνιο της πολιτικής ατζέντας το ζήτημα της αναπαραγωγής της συγκεκριμένης δομής του μετεμφυλιακού κράτους.[43] Η κρίση εκδηλώνεται σε δύο επίπεδα, στις σχέσεις της μοναρχίας και του κοινοβουλευτικού συστήματος και στο εσωτερικό της Ένωσης Κέντρου.

Οι αμφιλεγόμενες πολιτικές παρεμβάσεις του Θρόνου στη νόμιμη κυβέρνηση της Ε.Κ. οι οποίες οδήγησαν στην πολιτική αποσταθεροποίηση της περιόδου 1965-1967 και, τελικά, στην επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας κληροδοτούν έντονη δυσφορία για τον ρόλο του Παλατιού,[44] η οποία θα μετατραπεί σε πολιτική απονομιμοποίηση κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, και θέτουν τη διαιρετική τομή Δεξιά/Αντιδεξιά στο επίκεντρο της πολιτικής ατζέντας για το μεταδικτατορικό κομματικό σύστημα.[45]

42. Για μια αναλυτική παρουσίαση των γεγονότων και των συνεπειών των Ιουλιανών, βλ. Η. Νικολακόπουλος *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό.π., σ. 339-352· J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα: Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία*, ό.π., σ. 72-263· Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, ό.π.· Δ. Λιβιεράτος - Γ. Καραμπελιάς, *Ιουλιανά '65. Η έκρηξη των αντιθέσεων*, Κομμούνα, Αθήνα 1985· Σ. Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος. 1949-1967, το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνης, Αθήνα 1998· Η. Νικολόπουλος, «Ιουλιανά 1965: Οι κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της κρίσης», στο Συλλογικό, *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα 1994, τόμ. Α΄, σ. 714-733· Σ. Τσίρκας, *Η χαμένη άνοιξη*, Κέδρος, Αθήνα 1984.

43. Οι περισσότεροι μελετητές θεωρούν πως το μαζικό κίνημα της περιόδου δεν κατηύθυνε τη δράση του στην αλλαγή του κοινωνικού καθεστώτος, αλλά επικεντρώθηκε στην πολιτική διάσταση της κρίσης· βλ. χαρακτηριστικά Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία: η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, ό.π., σ. 186-191· Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 235-251. Αντίθετη άποψη για το ζήτημα διατυπώνουν οι Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, ό.π., σ. 315-319 και Ν. Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, τόμ. 3, Επικαιρότητα, Αθήνα 1976, σ. 359.

44. Κ. Ε. Μποτσίου, «Η αρχή του τέλους της βασιλευομένης: Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60», *ό.π.*, σ. 103-125.

45. Γ. Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-

Η διάσπαση της Ε.Κ. είναι ουσιαστικά η εκδήλωση της αναντιστοιχίας μεταξύ του πολιτικού προσωπικού του κόμματος στελεχών και της κοινωνικής του βάσης η οποία φαίνεται ότι αποτελεί το υλικό για την ανάπτυξη της Κεντροαριστεράς.[46] Μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις, η Κεντροαριστερά υιοθετεί πιο ριζοσπαστικές θέσεις και ρητορική από την ΕΔΑ, η οποία φαίνεται εγκλωβισμένη από την πολιτική της ειρηνικής συνύπαρξης των δύο υπερδυνάμεων, καθώς και από την επιθυμία του ΚΚΕ να νομιμοποιηθεί στο κομματικό σύστημα· η τάση αυτή θα επιβεβαιωθεί και κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, όταν το ΠΑΣΟΚ υιοθετεί, με σχετική ευκολία, πιο ριζοσπαστικές θέσεις απ' ό,τι τα κόμματα της λεγόμενης παραδοσιακής Αριστεράς.

Επίσης, οι διαδοχικές προσπάθειες για τον σχηματισμό κυβέρνησης από στελέχη-βουλευτές της Ε.Κ. τα οποία διαχωρίζουν τη θέση τους από την πολιτική του Γ. Παπανδρέου, καταδεικνύουν τις αδυναμίες της αναμικής οργάνωσης και τον προσωποπαγή χαρακτήρα των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα και θα εγείρουν την αμφισβήτηση γύρω από τον ρόλο των βουλευτών και του κοινοβουλίου στα αριστερά του κομματικού συστήματος. Έτσι, οι συγκεκριμένες εξελίξεις θα τονίσουν τις αδυναμίες των κομμάτων στελεχών και θα αναδείξουν την ανάγκη για ύπαρξη και οργάνωση ενός κόμματος μαζών στο ελληνικό κομματικό σύστημα, κάτι που θα πραγματοποιηθεί μεταπολιτευτικά με την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ.

1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του "αντιδεξιού υποσυστήματος"», στο Ν. Δεμερτζής, (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1995, σ. 169· Β. Βαμβακάς, «Ο λαός στο δρόμο. Η δημοσιότητα της μαζικής διαμαρτυρίας», ανακοίνωση στο Ζ΄ Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, 30 Νοεμβρίου-3 Δεκεμβρίου 2005, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

46. Για την Κεντροαριστερά και το κομματικό σύστημα, βλ. Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ, Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, ό.π., σ. 30-63· Α. Πανταζόπουλος, *«Για το λαό και το έθνος»: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου, 1965-1989*, ό.π., σ. 89-133· Γ. Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του "αντιδεξιού υποσυστήματος"», *ό.π.*, σ. 159-215· Ι. Α. Μεταξάς, «Βιοκοινωνική και πολιτισμική χαρτογραφία της Βουλής 1964, 1974, 1977», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1981· Ι. Α. Μεταξάς, «Ηλικία και συχνότητα εκλογής στις Βουλές 1964, 1974 και 1977. Τάσεις και μεταβολές στις αριθμητικές κατανομές», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 8, 1980· S. Seferiades, «Polarization and Nonproportionality. The Greek Party System in the Postwar Era», *Comparative Politics*, τόμ. 19, αρ. 1, 1986· Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, ό.π., σ. 288-301.

Το συγκεκριμένο αίτημα γίνεται αντικείμενο της Κεντροαριστεράς η οποία στρέφεται κυρίως στην οργάνωση της νεολαίας (ΕΔΗΝ), σε στελέχη της ΕΔΑ καθώς και σε ανένταχτους αριστερούς. Αποτέλεσμα αυτού του αιτήματος και του προβληματισμού πρέπει να θεωρείται η ίδρυση του Όμιλου Παπαναστασίου και των Δημοκρατικών Συνδέσμων. Ο Όμιλος Παπαναστασίου έχει περισσότερο επιστημονικό χαρακτήρα: η ύπαρξή του δεν σχετίζεται με εκλογικούς στόχους, αλλά εστιάζεται κυρίως σε θεωρητικό επίπεδο, στην προσπάθεια να δομήσει μια εναλλακτική πολιτική πρόταση στο εσωτερικό της Ένωσης Κέντρου. Από την άλλη, οι Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι, με κύριο εκπρόσωπό τους τον Α. Παπανδρέου, έχουν ως οργανωτικό και πολιτικό στόχο την ανάδειξη στελεχών σε εσωκομματικό επίπεδο και την προστασία της δημοκρατίας, διότι ήδη προοιωνίζεται η επιβολή της δικτατορίας. Τόσο ο Όμιλος όσο και οι Σύνδεσμοι χαρακτηρίζονται από ευαισθησία ως προς το ζήτημα της εσωκομματικής δημοκρατίας και από ισχυρή αντίθεση στις παλαιοκομματικές μεθόδους και τις πελατειακές σχέσεις· προβάλλουν έντονα τη σχέση του κόμματος με το μαζικό κίνημα[47] και θα αποτελέσουν τη βάση για την οργάνωση του ΠΑΣΟΚ. Το περιεχόμενο της πολιτικής της Κεντροαριστεράς έρχεται σε σαφή αντίθεση με την παραδοσιακή ηγετική ομάδα και την κυρίαρχη αντίληψη της Ε.Κ.,[48] ενώ η αφορμή για τον οργανωτικό τους διαχωρισμό δίνεται, όπως θα δούμε πιο κάτω, με την επιβολή της δικτατορίας, η οποία θα ανακόψει μεν αλλά δεν θα ακυρώσει την τάση για την οικοδόμηση των κομμάτων σε νέες βάσεις

Όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί:

«Η πολιτική ανομοιογένεια της ηγεσίας της Ένωσης Κέντρου και γενικά της κοινοβουλευτικής της ομάδας οδήγησε πολύ γρήγορα στη διαίρεση του κόμματος σε τρεις παρατάξεις: στη συντηρητική παράταξη γενικώς άμαζη, στην κεντρώα παράταξη του διμέτωπου αγώνα του Γ. Παπανδρέου

47. Βλ. Α. Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Καρανάση, Αθήνα 1974, σ. 270-271· «Το καταστατικό των Δημοκρατικών Συνδέσμων», *Αντί*, τχ. 240, 3/9/1983, σ. 24· Όμιλος Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Οι κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, 1, Αθήνα 1966.

48. Ενδεικτική είναι η δήλωση του Γ. Παπανδρέου σχετικά με την πιθανότητα πραξικοπήματος από τον στρατό: «Υποστηρίζουν οι μνηστήρες των ανωμάλων λύσεων ότι ο Στρατός θα καταργήση τον Λαόν. Αλλά ο Ελληνικός Στρατός, οι Έλληνες αξιωματικοί και στρατιώται έδωσαν όρκον εις το Σύνταγμα και τον συνταγματικόν βασιλέα των Ελλήνων και ουδέποτε θα γίνουν επίορκοι...» –βλ. Α. Μάνεσης, «Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η δικτατορία 1967-1974: Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, ό.π., σ. 38.

και στη ριζοσπαστική παράταξη του Α. Παπανδρέου [...] που επιζητούσε τη δημοκρατικοποίηση του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος και μια σχετικά αυτόνομη εθνική εξωτερική πολιτική. Είναι ακριβώς εδώ που βρίσκει κανείς την ιστορική κοινωνική υποδοχή του ΠΑΣΟΚ. Η εξέλιξη αυτής της παράταξης υπό τον Α. Παπανδρέου [...] πήρε νέες μαζικές πολιτικές ιδεολογικές και οργανωτικές διαστάσεις χάρη στην υπερβολική διόγκωση αυτών των στρωμάτων, την αντιδικτατορική δημοκρατική τους ιδεολογία, την οικονομική κρίση, τη διάσπαση του κομμουνιστικού κινήματος και γενικότερα του εργατικού κινήματος της Ελλάδας και την πολιτική ιδεολογική και οργανωτική αποσύνθεση της Ένωσης Κέντρου».[49]

6. Η «ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ» ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

Η χωρίς ουσιαστική αντίσταση επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας είναι το αποτέλεσμα της συνολικής αποτυχίας του κομματικού συστήματος. Ηττώνται, δηλαδή, και η Δεξιά και το Κέντρο και η Αριστερά διότι δεν καταφέρνουν –για διαφορετικούς λόγους κάθε μία– να προστατεύσουν τη δημοκρατία, με αποτέλεσμα να ηττηθεί συνολικά ο κοινοβουλευτισμός. Πιο συγκεκριμένα, όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Κ. Καραμανλής αποχωρεί από την ΕΡΕ ύστερα από τη σύγκρουση με το Παλάτι, η Ένωση Κέντρου διασπάται και η Αριστερά δεν καταφέρνει ούτε να θέσει καθεστωτικό ζήτημα ούτε να εκφράσει τις λαϊκές μάζες. Επίσης, η έλλειψη της αυτόνομης λειτουργίας της τοπικής αυτοδιοίκησης και των εργατικών συνδικάτων και η ουσιαστική υπαγωγή τους στον κρατικό μηχανισμό, ο οποίος ελέγχεται από το Παλάτι και τον στρατό μέσω των κυβερνήσεων που προκύπτουν από την αποχώρηση στελεχών της Ε.Κ., ελαχιστοποιεί την πιθανότητα διεξαγωγής γενικής απεργίας η οποία ίσως θα μπορούσε να αποτρέψει την επιβολή της δικτατορίας.[50] Η πολιτική και οργανωτική αδυναμία, τόσο της Ένωσης Κέντρου όσο και της ΕΔΑ, για τη δυνατότητα ανάπτυξης ενός αντιστασιακού κινήματος επισφραγίζεται με την ουσιαστική αποχή του μαζικού κινήματος από τις αντιστασιακές οργανώσεις.[51]

49. Λ. Αντωνακόπουλος, «Οι κοινωνικές αιτίες της δημιουργίας και ανάπτυξης του ΠΑΣΟΚ», στο Π. Παπασαραντόπουλος, (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, ό.π., σ. 468-470.

50. Βλ. Α. Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, ό.π., σ. 480˙ Γ. Κάτρης *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1974, σ. 256.

51. Για μια λεπτομερειακή ανάλυση σχετικά με τις αντιστασιακές οργανώσεις κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, βλ. χαρακτηριστικά Γ. Νοταράς, «Δικτατορία και οργανωμένη αντίστα-

Η επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας έχει σοβαρές συνέπειες τόσο για την Αριστερά όσο και για τα αιτήματα που τίθενται κατά τη διάρκεια των «Ιουλιανών». Στην Αριστερά, οι διαφορετικές αντιλήψεις στο εσωτερικό της γύρω από τον ρόλο της ΕΣΣΔ και, κυρίως, τα ζητήματα καθοδήγησης των οργανώσεων του κόμματος και του γραφειοκρατικού τρόπου λειτουργίας της οργανωτικής δομής, κορυφώνονται με τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968. Επίσης, οι διαφορετικές αντιλήψεις ανάμεσα στις αντιστασιακές οργανώσεις, οι οποίες εκφράζουν τις διάφορες τάσεις στους κόλπους της Αριστεράς πριν από την επιβολή της δικτατορίας (π.χ. Κεντροαριστερά, αμφισβητίες της κομμουνιστικής Αριστεράς-Λαμπράκηδες, ΚΚΕ), έχει ως συνέπεια η αντίσταση στη δικτατορία να μην εκδηλωθεί από μια ενιαία οργάνωση, αλλά από πολλές διαφορετικές (π.χ. ΠΑΜΕ, Δημοκρατική Άμυνα, ΠΑΚ) οι οποίες τελικά δεν θα καταφέρουν να μαζικοποιηθούν.

Σε αυτό το πλαίσιο, τα στελέχη της Κεντροαριστεράς που προέρχονται από τους Δημοκρατικούς Συνδέσμους ιδρύουν το ΠΑΚ,[52] ενώ εκείνα που προέρχονται από τον Όμιλο Παπαναστασίου δραστηριοποιούνται κυρίως στο πλαίσιο της Δημοκρατικής Άμυνας. Τα βασικά χαρακτηριστικά της οργάνωσης του ΠΑΚ είναι: ο έντονα αντιαμερικανικός πολιτικός λόγος, που αντιπαρατίθε-

---

ση», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η δικτατορία 1967-1974: Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, ό.π., σ. 187-198. Επίσης, για την ανάπτυξη του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος, βλ. Α. Ρήγος, «Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Η δικτατορία 1967-1974: Πολιτικές πρακτικές-Ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, ό.π., σ. 224-251· Α. Ρήγος, «Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία», *Αντί*, τχ. 344, 1987· Δ. Παπαχρήστος (επιμ.), *Εκ των υστέρων*, Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνης, Αθήνα 1993· Μ. Παπάζογλου, *Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1975· Χ. Λάζος, *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973*, Γνώση, Αθήνα 1987· Γ. Γιάνναρης, *Φοιτητικά κινήματα και Ελληνική παιδεία*, τόμ. Β΄, Το Ποντίκι, Αθήνα 1993· Σ. Λυγερός, *Φοιτητικό κίνημα και ταξική πάλη. Από τις προσφυγές στα πρωτοδικεία στην εξέγερση του Πολυτεχνείου*, τόμ. 2, Εργασία, Αθήνα 1978· του ιδίου, «Το φοιτητικό κίνημα στη δικτατορία», *Ελευθεροτυπία*, 19/11/1982· Δ. Καψάλης, «Αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα», *Ο Πολίτης*, τχ. 30, Νοέμβριος 1979· Δ. Νικολάου, «Για την ιστορία του φοιτητικού κινήματος επί δικτατορίας», *Ο Πολίτης*, τχ. 30, Νοέμβριος 1979· Γ. Φλώρος «Αντιστασιακές οργανώσεις στη δικτατορία», *Αντί*, τχ. 344, Απρίλιος 1987· Ο. Δαφέρμος, *Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992.

52. Σχετικά με το ΠΑΚ, βλ. Δ. Βασιλειάδης, *Ο μύθος του Ανδρέα: Οι θεωρητικές βάσεις της Ένωσης Κέντρου, του ΠΑΚ και του ΠΑΣΟΚ*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2007· του ιδίου, *ΠΑΚ-ΠΑΣΟΚ, μύθος και πραγματικότητα*, Διάλογος, Αθήνα 1977· Ν. Κλειτσίκας, *ΠΑΚ, άγνωστα ντοκουμέντα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα (1968-1974)*, Προσκήνιο, Αθήνα 2001· Α. Παπανδρέου, *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, ό.π.

ται στην προπαγάνδα της στρατιωτικής δικτατορίας η οποία εκλαμβάνεται ως «εκφραστής» της πολιτικής του Πενταγώνου,[53] η προσπάθεια να οικοδομήσει μια νέα οργάνωση η οποία να μην έχει σχέση με τους προδικτατορικούς πολιτικούς σχηματισμούς και η μεγάλη επιρροή του Α. Παπανδρέου ως συνέχεια της επιρροής των προσωπικοτήτων της προηγούμενης περιόδου. Το αποτέλεσμα της αντιαμερικανικής ρητορείας είναι, κατά την πρώτη περίοδο της δράσης του, η οποία διαρκεί μέχρι το 1970, να διατηρεί εθνικιστικούς τόνους.[54] Ωστόσο, μετά το 1970, τα γεγονότα της «Άνοιξης της Πράγας», ο Μάης του 1968, η εμφάνιση και η επιρροή της νέας Αριστεράς, των νέων κινημάτων και η ελκυστικότητα που αποκτούν τα ρεύματα του νέου μαρξισμού, επιφέρουν τη ριζοσπαστικοποίηση του ΠΑΚ. Η συγκεκριμένη εξέλιξη οδηγεί στην υιοθέτηση ενός πολιτικού προγράμματος που χαρακτηρίζεται από έντονη σοσιαλιστική ρητορεία, με αναφορές στη σχολή της εξάρτησης[55] και την πολιτική και οργανωτική αποσύνδεση από την Ένωση Κέντρου,[56]

53. «Ο αγώνας είναι Εθνικοαπελευθερωτικός. Και δεν πρέπει γι' αυτόν το λόγο να γίνεται καμιά παρέκκλιση σε ένα ενωτικό-συγκεραστικό πρόγραμμα προς άλλες κατευθύνσεις» – «Διακήρυξη του Α. Γ. Παπανδρέου Αρχηγού του ΠΑΚ, "Προσκλητήριο για την ενότητα στον απελευθερωτικό αγώνα", Νοέμβριος του 1970», στο Α. Παπανδρέου, *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, ό.π., σ. 10-11.

54. Βλ. χαρακτηριστικά: «Και αν είναι αλήθεια –όπως είναι– ότι ο αγώνας μας σήμερα είναι εθνικοαπελευθερωτικός, πως πολιτική λύση δεν υπάρχει καμιά, πως η δημοκρατία στην Ελλάδα θα έρθει μόνο ύστερα από γεμάτο θυσίες δυναμικό-μαχητικό αγώνα […]. Ο αγώνας θα είναι σκληρός. Ο αγώνας θα είναι μακρύς. Ο αγώνας μας είναι αγώνας που συνεχίζει το 1821» –«Κείμενο λόγου του Α. Γ. Παπανδρέου αρχηγού του ΠΑΚ και εκπροσώπου της Ε.Κ. στο εξωτερικό που εξεφώνησε στο πολιτικό μνημόσυνο που έγινε στο Τορόντο του Καναδά για τον Γ. Παπανδρέου στις 8 Νοεμβρίου 1970», στο Α. Παπανδρέου, *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, ό.π., σ. 13.

55. «Σε αυτόν τον αγώνα, η εξαρτημένη και μεταπρατική ελληνική μεγαλοαστική τάξη, η ελληνική οικονομική ολιγαρχία, δεν μπορεί να είναι σύμμαχος των εργατών, των αγροτών, των μισθωτών, των φοιτητών –γιατί είναι το ντόπιο όργανο της ξένης οικονομικής κυριαρχίας. Και αυτό δίνει στον αγώνα μας το δεύτερο κύριο χαρακτηριστικό του. Τον μετατρέπει σε αγώνα ενάντια στην καπιταλιστική δομή της ελληνικής κοινωνίας, σε αγώνα των εργαζομένων Ελλήνων ενάντια στον ιμπεριαλισμό –ιμπεριαλισμό, που στην περίπτωσή μας εκφράζεται ταυτόχρονα από τον μητροπολιτικό μονοπωλιακό καπιταλισμό των ΗΠΑ και της Δύσης και τον ελληνικό περιφερειακό, μεταπρατικό καπιταλισμό. Το κίνημά μας είναι γι' αυτό ταυτόχρονα κίνημα εθνικοαπελευθερωτικό και σοσιαλιστικό» – Α. Παπανδρέου, «Ομιλία στο συνέδριο του SPD», *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*, ό.π., σ. 26.

56. «Ενδεικτική αυτής της αλλαγής είναι η επιστολή που έστειλε ο Παπανδρέου στο συνέδριο της Ε.Κ., το φθινόπωρο του 1971. Στην επιστολή αυτή αφού εξήγησε την απουσία του "για να αποφασίσουν οι σύνεδροι ανεπηρέαστα […]" συνέχισε με τη διευκρίνιση των θέσεών του που μπορούν να συνοψισθούν σε τρία σημεία: 1) Οποιαδήποτε αλλαγή στην Ελλάδα εί-

θέτοντας τις βάσεις για τη δημιουργία του ΠΑΣΟΚ μετά την πτώση της δικτατορίας. Τέλος, η επιβολή της δικτατορίας θα έχει ανασταλτικές συνέπειες όσον αφορά τα αιτήματα που τίθενται κατά τη διάρκεια της κρίσης του 1965, και η υλοποίησή τους θα σημειωθεί την περίοδο της Μεταπολίτευσης.[57]

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την ανάλυση του κομματικού συστήματος της μετεμφυλιακής περιόδου, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς πως η κρατική ιδεολογία βασίζεται στη θεώρηση ότι η Αριστερά είναι αντεθνική και άρα, όπως και οι λαϊκές μάζες, στο περιθώριο των πολιτικών διεργασιών. Σε αυτό το πλαίσιο, τα πολιτικά κόμματα εμφανίζουν τα χαρακτηριστικά των κομμάτων στελεχών: αποτελούνται από συναρθρώσεις προσωπικοτήτων, απουσιάζει η οργανωμένη βάση και οι αντιπρόσωποί τους (κομματάρχες-δήμαρχοι-βουλευτές) αποτελούν τους συνδέσμους μεταξύ αυτών και της κοινωνίας. Χαρακτηρίζονται δηλαδή από οργανωτική αστάθεια και δεν αποτελούν παγιωμένες δομές. Η ΕΔΑ αποτελεί εξαίρεση στο ελληνικό κομματικό σύστημα· λόγω του Εμφυλίου, όμως, δεν διαθέτει την απαραίτητη πολιτική νομιμοποίηση για να καταστήσει το οργανωτικό της πρότυπο καθολικότερης αποδοχής. Το κομματικό σύστημα υπολειτουργεί, διότι τη συγκεκριμένη περίοδο δεν λειτουργεί ουσιαστικά η δημοκρατία στην Ελλάδα και, τελικά, αποτυγχάνει να αντισταθεί στους άλλους πόλους (Παλάτι και στρατός) που συμμετέχουν ενεργά σε αυτό, με αποκορύφωμα την επιβολή της δικτατορίας.

Μετά την επιβολή της δικτατορίας κυοφορούνται εξελίξεις που προοιωνίζουν το τέλος του μετεμφυλιακού κομματικού συστήματος. Η παραμονή του Κ. Καραμανλή –ο οποίος αποφεύγει να συνεργαστεί και να νομιμοποιήσει τη δικτατορία– στο Παρίσι, η διάσπαση του ΚΚΕ και η ίδρυση αντιστασιακών

ναι αδύνατη "αν δεν προέρχεται από δυναμικό ένοπλο αγώνα και σκληρή αναμέτρηση [με το καθεστώς]"· 2) Ένας τέτοιος αγώνας απαιτεί τη δημιουργία "ενός πολιτικοστρατιωτικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος στα κλασικά πλαίσια του Τρίτου Κόσμου"· 3) Στόχος αυτού του αγώνα θα είναι μια "Σοσιαλιστική και δημοκρατική και όχι απλώς σοσιαλδημοκρατική Ελλάδα"» – «Επιστολή του Α. Παπανδρέου στο Γενικό Γραμματέα της Ε.Κ. και της ΕΔΗΝ, Σ. Κίκη (Οττάβα, 10 Οκτωβρίου 1971)», αναφέρεται στο Δ. Βασιλειάδης, *ΠΑΚ-ΠΑΣΟΚ, μύθος και πραγματικότητα*, ό.π., σ. 118-120.

57. Χ. Βερναρδάκης - Γ. Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, ό.π., σ. 329, 332.

οργανώσεων με αναφορές στην Αριστερά, οι οποίες δεν ελέγχονται από τις ηγεσίες των προδικτατορικών πολιτικών κομμάτων και ενσωματώνουν τον αυξημένο ριζοσπαστισμό που αναπτύσσεται διεθνώς στα τέλη της δεκαετίας του 1960, δημιουργούν ένα ριζοσπαστικό πολιτικό κλίμα υποδεικνύοντας ότι, μετά την πτώση της δικτατορίας, θα προκύψει νέο πολιτικό σκηνικό.

Έτσι, ενώ η δικτατορία ανακόπτει βίαια, δεν ακυρώνει το πνεύμα και το περιεχόμενο των Ιουλιανών και, ακριβώς επειδή τα πολιτικά κόμματα χαρακτηρίζονται από χαλαρές δομές, τη συγκεκριμένη περίοδο επέρχονται διασπάσεις. Παράλληλα, στην ημερήσια διάταξη αναδεικνύονται νέα αιτήματα τα οποία συνυπάρχουν με αυτά του προδικτατορικού κομματικού συστήματος: η ανάπτυξη της συλλογικότητας, η οποία οφείλεται στην ανάπτυξη και δράση των αντιστασιακών οργανώσεων· ο έντονος αντιαμερικανισμός· η έμφαση στην εθνική ανεξαρτησία· η αμφισβήτηση της λογικής και των δομών του Ψυχρού Πολέμου· η αμφισβήτηση, από τις δυνάμεις που ανήκουν στην Αριστερά, του ρόλου των βουλευτών και του κοινοβουλευτισμού λόγω της στάσης τους κατά τη διάρκεια των γεγονότων της περιόδου 1965-1966 και της αποτυχίας τους να αποτρέψουν την επιβολή της δικτατορίας· η αμφισβήτηση των πελατειακών σχέσεων και του ρόλου του κομματάρχη· η έμφαση σε ένα διαφορετικό πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης.

Τα συγκεκριμένα αιτήματα μορφοποιούνται μέσω της «ανάγκης» για ανάπτυξη και λειτουργία κομμάτων νέου τύπου,[58] με οργανωτική δομή, εσωκομματική δημοκρατία, αποφασιστική λειτουργία των κομματικών οργάνων και ένταξη του ηγέτη στη συλλογικότητα του κόμματος. Παρατηρείται δηλαδή μια συνολική αμφισβήτηση του προδικτατορικού κομματικού συστήματος: νομιμοποιούνται τα κομμουνιστικά κόμματα· ιδρύεται το ΠΑΣΟΚ· στις 30 Σεπτεμβρίου 1974 ιδρύεται η Νέα Δημοκρατία, η οποία εμφανίζεται να διαφοροποιείται ουσιαστικά από την προδικτατορική ΕΡΕ· η Ένωση Κέντρου μετονομάζεται σε Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις (Ε.Κ.-Ν.Δ.).[59]

58. Για τον ρόλο των κομμάτων κατά τη διαδικασία της μετάβασης, βλ. ενδεικτικά M. Spourdalakis, «Securing Democracy in Post-authoritarian Greece. The Role of Political Parties», στο G. Pridham - P. Lewis (επιμ.), *Stabilising Fragile Democracies*, Routledge, Λονδίνο 1996, σ. 167-186· Ν. Π. Διαμαντούρος, «1974: Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 49, 1983, σ. 52-87.

59. Ν. Μουζέλης, «Σκέψεις πάνω στη θεματική πολιτική άνοδο του ΠΑΣΟΚ», στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, ό.π., σ. 274-275· Α. Ελεφάντης - Μ. Καβουριάρης, «ΠΑΣΟΚ: Λαϊκισμός ή σοσιαλισμός», στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, ό.π., σ. 159· Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, ό.π., σ. 43· Γ. Μαυρής, «1974-1994: Είκοσι χρόνια Ν.Δ.», *Η Καθημερινή*, 17/4/1994, σ. 6.

Στο πλαίσιο αυτό, η ίδρυση, η γρήγορη ανάπτυξη και η παραμονή του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία για μεγάλο χρονικό διάστημα φαίνεται πως οφείλεται στην υιοθέτηση και παγίωση της οργανωτικής δομής του κόμματος μαζών, καθώς είναι εκείνο το πολιτικό κόμμα που καταφέρνει και αποστασιοποιείται τόσο από τα αρχηγοκεντρικά κόμματα στελεχών του προδικτατορικού κομματικού συστήματος όσο και από το γραφειοκρατικό-συγκεντρωτικό πρότυπο των κομμάτων της κομμουνιστικής Αριστεράς. Η επιτυχία του ΠΑΣΟΚ έγκειται στο ότι, μέσω της οργανωτικής του δομής και με την υιοθέτηση του συνθήματος «Σοσιαλισμός στις 18» για τις εκλογές του 1974, καταφέρνει και διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη θεμελίωση του κομματικού συστήματος την περίοδο της Μεταπολίτευσης, εκφράζοντας, μέσα από τις τάξεις του, το πνεύμα ριζοσπαστισμού που κυριαρχεί στην ελληνική κοινωνία. Αντίθετα, τόσο η Ν.Δ. όσο και η Ε.Κ.-Ν.Δ. δεν μπορούν εύκολα να ξεφύγουν από τις παλαιοκομματικές πολιτικές πρακτικές των κομμάτων στελεχών και να εκφράσουν τον ριζοσπαστισμό των μαζών. Ως αποτέλεσμα, παρά το γεγονός ότι και η Νέα Δημοκρατία κάνει βήματα για ένταξη των μαζών στις τάξεις της,[60] η παράδοση των κομμάτων στελεχών αποτελεί ανασχετικό παράγοντα για τη θεσμοποίηση της οργανωτικής της ανάπτυξης, με αποτέλεσμα, παρά την εκλογική της επικράτηση, πολύ γρήγορα να χάσει τη δυναμική της και, με την αποχώρηση του Κ. Καραμανλή από την ηγεσία του κόμματος για την Προεδρία της Δημοκρατίας, να υποστεί στρατηγική ήττα στις εκλογές του 1981.[61] Οι δυνάμεις του Κέντρου χάνουν τη δυναμική που είχαν στο μετεμφυλιακό κομματικό σύστημα, καθώς δεν καταφέρνουν να διαφοροποιηθούν σε προγραμματικό και οργανωτικό επίπεδο από τη Ν.Δ. και ουσιαστικά διαλύονται ύστερα από τις εκλογές του 1977.[62] Στην Αριστερά, παρά το γεγονός

60. Για την οργανωτική ανάπτυξη της Ν.Δ., βλ. ενδεικτικά: Χρ. Βερναρδάκης, «Η μεταπολιτευτική ιδιαιτερότητα της Ν.Δ.», στο Κ. Κωστής - Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), «20 χρόνια Ν.Δ. 3ο Συνέδριο. Από τον Καραμανλή στον Έβερτ», *Ελευθεροτυπία*, 20/4/1994· Ε. Παπαβλασόπουλος, «Η ανασυγκρότηση του ελληνικού συντηρητισμού: Η οργάνωση της Νέας Δημοκρατίας 1974-1993», διδακτορική διατριβή, Σχολή Ν.Ο.Π.Ε., Τμήμα Νομικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2004· Ε. Αλεξάκης, *Η ελληνική δεξιά: Δομή και ιδεολογία της Ν.Δ. (1974-1993)*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2001.

61. R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000*, Κάτοπτρο, Αθήνα 2003, σ. 208-210.

62. Ά. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, ό.π., σ. 96-97· Μ. Νικολινάκος, «Οι προοπτικές για μια νέα επαναστατική θεωρία στην Ελλάδα», στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, ό.π., σ. 93· R. Macridis, *Η ελληνική πολιτική στο σταυροδρόμι. Το σοσιαλιστικό πείραμα*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1984, σ. 52-53.

ότι εμφανίζονται πολυάριθμες οργανώσεις με αριστερό και κομμουνιστικό προφίλ[63] και το πολιτικό κλίμα της εποχής είναι έντονα ριζοσπαστικό, πολλά στελέχη του ανανεωτικού και παραδοσιακού κομμουνιστικού κινήματος –όπως οι Λ. Κύρκος, Η. Ηλιού, Μ. Θεοδωράκης– υιοθετούν μετριοπαθή στρατηγική για την περίοδο μετάβασης στη Δημοκρατία.[64] Η πολιτική επιλογή αυτή, καταδεικνύει την αναντιστοιχία των επιλογών της κομμουνιστικής Αριστεράς με την κοινωνική δυναμική και τις ριζοσπαστικές διεργασίες της περιόδου, σε συνέχεια των πολιτικών πρακτικών που είχε υιοθετήσει κατά την περίοδο των Ιουλιανών· το αποτέλεσμα ήταν η πολιτική και εκλογική της συρρίκνωση με την οποία άφησε ουσιαστικά ελεύθερο το πεδίο για την ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ στα αριστερά του εκλογικού ανταγωνισμού.

63. Πέρα από το ΚΚΕ, το ΚΚΕ εσωτερικού και την ΕΔΑ, εμφανίζονται συνολικά 56 κόμματα με τον όρο «κομμουνιστικό» στον τίτλο τους να διεκδικούν ψήφο στις εκλογές.

64. Κατά την εποχή της μετάβασης, η λεγόμενη παραδοσιακή Αριστερά υιοθετεί τη στρατηγική της Εθνικής Αντιδικτατορικής Ενότητας (ΕΑΔΕ) προτείνοντας τη συμμαχία των αντιδικτατορικών δυνάμεων στους μαζικούς χώρους, συμπεριλαμβανομένων και των δυνάμεων της Δεξιάς. Για τη στρατηγική της ΕΑΔΕ, βλ. Μπ. Δρακόπουλος, «Η πολιτική της ΕΑΔΕ στις σημερινές συνθήκες», *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τχ. 3, Μάρτιος 1975, σ. 5-20· Λ. Κύρκος, «ΕΑΔΕ και Δημοκρατική Συνεργασία», *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τχ. 8, Ιανουάριος 1976, σ. 3-9· του ιδίου, «Ποιος-Ποιον; Η Εθνική Αντιδικτατορική Ενότητα άξονας της πολιτικής του ΚΚΕ Εσωτερικού», *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τχ. 1, Μάρτιος 1975· Κ. Φιλίνης, «Ο Δημοκρατικός δρόμος προς το σοσιαλισμό και η ΕΑΔΕ», *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τχ. 10, Απρίλιος 1976, σ. 57-59.